

diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1920. I. 263. 244. sz.), s felhívja a figyelmet arra, hogy több malmot említ az oklevél. A *molendina* itt könnyen elképzelhető, hogy nem több különálló, hanem egy többkerekű vagy több malomkövel rendelkező malmot jelölhet, ami előfordul a korszak okleveles anyagában.

A Ronyva vízrendszerének részletes taglalására e sorok nem engednek teret, de mindenképpen érdemes megjegyezni, a tény, hogy a folyó egy alig két kilométeres szakaszán öt malom működött, azt mutatja, hogy a víz energiáját a végletekig kihasználták. Ennél több duzzasztást már nem bírt volna el a patak, és nem lehetett volna gazdaságosan őrlöni rajta. A maximális kihasználtságra utal, hogy a 15. század derekán sorozatos perek, majd nyomukban gátemelések és leengedések voltak jellemzőek a folyón. (Főként: MNL OL DL 14453., 15141., 8797. Az újhelyi malmokhoz lásd: Szende, Katalin: Mills and Towns: Textual evidence and cartographic conjectures from Hungarian towns in the pre-industrial period. [megjelenés alatt]).

A kötet füzetének három nagyobb egységét egészítik ki — negyedik szerkezeti egységként — a térképlapok. Látványosan kevesebb tematikus térkép kapott, kaphatott helyet e kötetben, mint a Sopronról készült városatlásban. A térképek itt is, akárcsak előbbi település esetében, három sorozatra tagolódtak. Az első tartalmazza a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság által meghatározott kötelezően szerepeltetendő várostérképeket, többek között az 1866-os kataszteri térképet. A második sorozatban kaptak helyet a tematikus térképek. Itt kevésbé volt szerencsés döntés, hogy a két kronológiailag egymást követő időmetszeti térkép, a középkori és 17. századi városszerkezetet bemutató mappák ugyanazon lap két oldalára kerültek. Amit esetleg külön is érdemes lett volna feldolgozni, az a szőlőhegyek problémája. Egy térképlapot megérdemelt volna, hogy a középkortól kezdve milyen útvonalon járták körbe az Újhely környéki adószedők. Végül, a harmadik sorozatban kerültek közlésre a különböző városi épületek tervrajzai és a 19. századi metszetek, litográfiák.

Tringli István egy, a kötet bemutatója utáni személyes beszélgetés során azt mondta, hogy nem tudta, hogy „dunántúliként” nem vágja-e túl nagy fába a fejszét, amikor vállalta, hogy feldolgozza Újhely történeti városfejlődését. A végeredmény alapján bizton állíthatjuk, a szerzőn nem fogott ki ez a terep. A munka talán több időt emésztett fel, mint azt gondolta, de a *Magyar Várostörténeti Atlasz* második kötetével sikerült az előző kötet színvonalát megtartva egy sokkal kevésbé feldolgozott település történeti, történeti topográfiai és -morfológiai elemzését adni.

A kötet eredményei nemcsak magyar nyelven váltak elérhetővé, a kifejezetten hosszú angol összefoglalás tökéletesen adja közre a kötet főbb eredményeit a külföldi kutatók számára is. A térképek megszerkesztése, hasonlóan a soproni kötethez — a soproni 2010-ben, az újhelyi pedig 2012-ben nyerte el a Szép Magyar Térkép díjat — magas színvonalú. Mindent egybevetve a Sátoraljaújhely kottával a hazai mezővárosok egy jellemző példája került kiváló feldolgozásra. Csak remélhetjük, hogy a következő két kötet, Buda és Kecskemét is el fogja érni az első két kötet nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően magas színvonalát.

Vadas András

GEGENPÄPSTE

Ein unerwünschtes mittelalterliches Phänomen

Hg. Harald Müller, Brigitte Hotz.

(Papsttum im mittelalterlichen Europa)

Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2012. 464 o.

ELLENPÁPÁK

Egy nem kívánatos középkori jelenség

Jochen Johrendt és Harald Müller, akik már eddig is számos alapvető kötettel örvendezteték meg a pápaság története iránt érdeklődő szakmai olvasóközönséget, 2012-ben új sorozatot indítottak, *A pápaság a középkori Európában* címmel. Ezzel nem elsősorban a klasszikus pápaság-történeti vonulatot kívánják folytatni, inkább azt a kölcsönhatás mechanizmust szándékoznak vizsgálni, amelynek keretében maga a pápaság is folyamatosan átalakult, ugyanakkor meghatározó szerepet játszott Európa vallási, politikai és kulturális szerkezetének formálódásában. Az eltérő szemlélet a szerkesztők szándéka szerint abban valósul meg, hogy nem csak a pápaság oldaláról mutatják be e folyamatot, hanem a pápaságra hatást gyakorló intézmények felől is. Sőt,

a pápaság univerzalisztikus hatalmának kialakulása szempontjából eddig kevésbé kutatott kérdésköröket is bevonnak a vizsgálatba: a pápaság szerepét kifejező és hatalomgyakorlását elősegítő olyan eszközöket, mint az utazás, a szentelés (és tegyük hozzá, a *benedictio*), a különböző ceremóniák, vagy a pápai adminisztráció intézményei (kancellária, kamara, kápolna, Audientia, Rota) vagy képviselési formái (legátusok, kiküldött bírók, adószedők, a pápaságnak közvetlenül alárendelt intézmények). Mindezen újdonságok — a sorozatszerkesztők reményei szerint — segítenek jobban megérteni a pápaság központosító és egységesítő törekvéseit, ill. a regionális sajátosságokat. Ez utóbbi témakört egyébként ugyanezen szerkesztő páros egy 2007–2010 között végzett kutatási projekt eredményeit közlő kötetben részletesen is bemutatta (Rom und die Regionen. Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. Hg. Jochen Johrendt, Harald Müller. De Gruyter, Göttingen, 2012. /Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Neue Folge, Band 19. Studien zur Papstgeschichte und Papsturkunden/).

Az új sorozat kezdő darabja egy eddig elég elhanyagolt témakört jár körbe 16 neves szerző tanulmányain keresztül. A szövegek előadásokként hangzottak el a 2010. szeptember 8–10. között Aachenben tartott konferencián (*Gegenpäpste — Prüfsteine universaler Autorität im Mittelalter* /*Ellenpápák — Az egyetemes hatalom próbaköve a középkorban*/) – a konferencia 20 előadása közül 15 került bele a jelen kötetbe. A szerkesztők már az előszóban jelzik, hogy — szakítva az eddig elsődleges legitimációs megközelítéssel — a pápai trón elnyeréséért folytatott küzdelmeket szélesebb szövegösszefüggésbe ágyazva elemzik. A kötet szerzői összesen öt olyan területet vizsgáltak, amelyek lehetővé teszik, hogy árnyaltabb képet kapjunk a törvényes és törvénytelen (ellen)pápa közötti választás, különbségtétel kérdésében: 1) Példák (Exempla) – konkrét esetekből kiindulva a szembenálló felek, pártok összetételét, motivációit, az események lezajlását vizsgálták a folyamatban szerepet játszó mechanizmusok és meghatározó erők feltérképezése céljából. 2) 2) Eszközök (Instrumente) – a kérdésfeltevés arra irányul, milyen eszközökkel igyekeztek a felek az engedelmességet kikényszeríteni: a különböző képviselők (pl. legátusok) kiküldésével, kiváltságok osztogatásával stb. Fontosnak tartották vizsgálni azt is, milyen szerepet játszott a pápai hivatalnok-rendszer, mekkora szerepük volt egy-egy pápa hatalmának biztosításában. 3) Érvek (Argumente) – itt elsősorban a választás lebonyolításában, eredményeinek értelmezésében előkerülő érvrendszer képezi a vizsgálat tárgyát, továbbá az ehhez kapcsolódó értelmezési viták, sőt egy egészen különleges terület, a memória, ill. annak tudatos megszüntetése. Igen izgalmas ugyanis azoknak a(z ellen)pápai sírhelyekkel kapcsolatos „erőfeszítéseknek” a vizsgálata, amelyek jobban megvilágítják, hogyan és miért törekedtek egyes pápák ellenfelüknek még az emlékét is eltüntetni. 4) Észlelés (Wahrnehmung) – a pápai trónharcok kapcsán érdemes megvizsgálni, mit és hogyan észleltek ezekből a kortársak, miként csapódott le a küzdelem a korabeli forrásokban: a címzésben, az egyes ellenfelek szerinti datálásban, a kiváltságok megerősítésének keresésében az egyik vagy másik féltől, ahogy azt is érdemes elemezni, hogy az egyes jelöltek bukásakor hogyan igyekeztek a korábbi kapcsolatokat meg nem történné tenni, feledtetni. 5) Hatás (Wirkung) – Az utolsó terület nem kevésbé izgalmas kérdést feszeget, ti. azt, hogy az egyes konfliktusok lezárása után a korábbi ellenfelek visszatértek-e az egyházi társadalom közösségébe, képesek voltak-e a vesztesek megbékélni a vereséggel, megtalálták-e ismét a helyüket az egyházban? Egy-egy vita, szakadás hozzájárult-e a konfliktusok kiindulópontjának tekinthető pápaválasztási rendszer finomításához, tökéletesítéséhez, esetleg más elképzelések kialakulásához?

A tanulmányok sorát Harald Müller (Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen/Aachen University, Aachen) nyitja a konferenciával azonos című írásával (*Gegenpäpste – Prüfsteine universaler Autorität im Mittelalter* /*Ellenpápák – Az egyetemes hatalom próbaköve a középkorban*/), amelyben egy rövid historiográfiai értékelést követően elsőként azokat a korabeli fogalmakat vizsgálja, amelyek a „harc Rómáért” szövegösszefüggésében a kortársaknál megjelentek. A pápaságért folytatott küzdelem alkalmas terület a különböző viselkedésformák és kommunikációs stratégiák, az intézmények (pl. kancellária) működésére gyakorolt hatásuk, a változó pápa-avatási és -letélteli szertartások vizsgálatára. Egyúttal azt is nyomon követhetjük, hogyan tekintettek erre a sajátos küzdelemre és az egyház belső szakadásaira, amely a középkor egészében rendre előfordult, legyen szó a 9. századi Itáliáról, vagy nyugati kereszténység egészét megmozgató invesztitúra háborúkról, a pápaság avignoni korszakáról, vagy a nagy nyugati egyházszakadásról.

Klaus Herbers (Friedrich-Alexander-Universität, Erlangen-Nürnberg) írásában (*Konkurrenz und Gegnerschaft. „Gegenpäpste” im 8. und 9. Jahrhundert* /*Versengés és ellentét. „Ellenpápák” a 8. és 9. században*/) az I. Pál, IV. Leó és Formosus pápák halála után kialakult viszályokat elemelve jut arra a megállapításra, hogy az ellenfelek közötti harcok kimenetelében alapvetően a „pár-

tok” összetételének volt meghatározó szerepe, ugyanakkor e viták ekkor még nem vezettek tényleges szakadáshoz az egyházon belül. A szerző azt vizsgálja, hogyan léptek fel az ellenfelek egymással szemben, miként igyekeztek a maguk törvényességét bizonygatni és a másikat ellehetetleníteni. Megállapítja, hogy ebben az időszakban aligha lehet „ellenpápról”, sokkal inkább párhuzamos, egyidejűleg fellépő jelöltekről beszélni. Mivel a viták eldöntésében a helyi szintű erőviszonyok voltak a döntőek, ekkor még aligha lehet általánosságban a hatalom próbakövről beszélni.

Rudolf Schieffer (*Monumenta Germaniae Historica/Ludwig-Maximilians-Universität, München*) tanulmánya (*Das Reformpapsttum und seine Gegenpäpste /A reformpápaság és ellenpápák/*) a reformpápaság korát öleli fel, rámutat arra a sajátosságra, hogy az 1046-os sutri zsinat után kibontakozó reform hatására átalakult az „ellenpápaság” fogalma is. Megszűnt a helyi, római jelleg, az ellentétek immár az egész keresztény világra kiterjedtek. A következő években kibontakozó ellenségeskedésekben egyfelől világhosszág vált, hogy a római nemesség köréből kikerülő pápák kora leáldozott — utolsó képviselői IX. és X. Benedek voltak — másfelől éppen ekkor jelenik meg a reformpápasággal szemben egy új ellenpápa-típus, aki immár Rómán kívül az egész keresztény világra támaszkodva és nevében fellépve, legalábbis névleg, igyekezett gátat vetni a reformoknak. Összegzésként Schieffer egy további magyarázatra szoruló megállapítást tesz: 1122 után a bíborosok szerepének kizárólagossá válásával minden további ellenségeskedés eredője kizárólag a bíborosi kollégium lehetett. Vajon ez úgy értendő, hogy a pápaválasztás 1049-es újrászabályozása ekkortól vált valósággá, vagy esetleg úgy, hogy a továbbiakban külső elemek nem voltak befolyással pápaválasztásra? Ez utóbbi lehetőség különösen III. Sándor megválasztása kapcsán érdemel további figyelmet.

Nicolangelo d’Acunto (*Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano–Brescia*) írásában (*Das Wibertinische Schisma in der Quellen des Regnum Italiae /A wiberti skizma az itáliai Királyság forrásaiban/*) III. Kelemen ellenpápa — más néven Ravennai Wibert — és az írott (levéltári) források kapcsolatával foglalkozik. Az ő személyén keresztül vizsgálja a „forrástáj” (*Überlieferungslandschaft, paesaggio delle fonti*) jellegzetességeit, azt, hogy miként jelent meg az itáliai forrásokban Wibert személye, és milyen változások következtek be a szakadás végét követően. Hol és miért maradt fenn Ravennai Wibert emlékezete a térség írott levéltári forrásaiban, miután a császárpárti itáliai püspöki kar (pl. Brescia, Perugia, Bologna, Luni, Cremona prelátsusai) többsége a küzdelem lezárultával igyekezett megszabadulni Wibert terhes emléktől, akit mondhatni „kiírtak” a forrásokból. D’Acunto szerint a *damnatio memoriae* tökéletesen működött, és csupán néhány helyen tartották fenn emlékét. Az sem véletlen, hogy hol — állítja a szerző —, a farfai kolostorban, Veronában és Padovában, amelyek még jóval később, a 13–14. században is császárpártiak voltak.

Kai-Michael Sprenger (*Deutsches Historisches Institut in Rom, Der Tote Gegenpapst im Fluss – oder wie und warum Clemens (III.) in der Tiber gelangte /Halott ellenpápa a folyóban – avagy hogyan és miért került III. Kelemen ellenpápa a Tiberisbe/*) D’Acunto írásának végszavára válaszol – a konkrét esetre utalva, hogy II. Paschalis pápa a Ravennai Wibert Civita Castellana-i sírjánál történt csodák hatására 1101-ben megostromoltatta a várost és az ellenpápa testét a Tiberisbe dobatta – a *damnatio memoriae* kérdését járja körül. Volt-e korábbi előzménye az ilyen eljárásnak, tekinthető-e előképnek a Formosus pápát elítélő 897-es „hullazsinat”, amelynek eredményeként az „ellenpápa” megcsonkított holttestét szintén a Tiberisbe vetették? A vizsgálat azért is érdekes, mert II. Paschalis Nero sírját is összetörette és földi maradványait a Tiberisbe dobatta, helyén pedig új emlékhelyet létesített, a S. Maria del Popolót. Sprenger végül arra jut, hogy II. Paschalis számára nem volt elég ellenfele sírhelyének — amely spontán kultuszhelyé kezdett válni — egyszerű tagadása, hanem egy jól megkomponált és tudatos akció keretében — ehhez adott megfelelő háttérrel a Tiberis — kellett mintegy negatív emléket teremtenie az ellenpápa, Wibert számára, egyúttal nyilvánvalóvá téve a győztes felsőbbrendűségét vele szemben.

Jochen Johrendt (*Bergische Universität, Wuppertal*) egy másik izgalmas esemény, II. Ince és II. Anaklét konfliktusát dolgozza fel új szempontból (*Das Innozenzianische Schisma aus kirialer Perspektive /A II. Ince-kori skizma a pápai udvar gyakorlata alapján/*). Az események egyszerű leírása helyett arra helyezi a hangsúlyt, hogy milyen szerepet játszott II. Ince érvrendszerében a keresztény világra való hivatkozás. Míg ugyanis ő állandóan arra hivatkozott, hogy az *orbis* (*Christianus*) pápája, addig Anaklét „csupán” a város (*urbs*) támogatását tudhatta maga mögött. Johrendt a két fél legitímációs küzdelmét elsősorban a III. Lothárhoz intézett leveleiken keresztül mutatja be, illetve azt, hogyan igyekeztek az ellenfelet a pápai udvaron belül elszigetelni. A szerző vizsgálata kiterjed a skizma lezárultát követő időre, az „anakléti örökség” felszámolására

is, amikor II. Ince és környezete nemcsak Anaklét híveit távolította el a bíborosi kollégiumból, hanem az általa felszentelt oltárokat is felszámolta, mindvégig szem előtt tartva azt az elvet, hogy a törvényes pápa a keresztény világ egészét képviseli. Arra is joggal hívja fel a figyelmet, hogy II. Ince politikájának ez utóbbi eleme III. Jenő pontifikátusa idején is tovább folytatódott, egyfajta programmá nőtte ki magát.

Werner Maleczek (Universität Wien/Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien) a 12. századi pápaság másik jelentős konfliktusát, III. Sándor és IV. Viktor (és kisebb részben III. Paszkál) szembenállását vizsgálja új megközelítésben. A tanulmány (*Das Schisma von 1159 bis 1177. Erfolgsstrategie und Misserfolgsgründe /Az 1159–1177-es egyházszakadás. A siker receptje és a bukás okai/*) ugyanis elsősorban nem a nemzetközi erőviszonyok bemutatásával és mérlegelésével foglalkozik, hanem avval, milyen stratégiák segítették III. Sándort ellenfeleivel szemben, és mi alapozta meg, járult hozzá ellenfelei sikertelenségéhez. Az előbbieket sorában az első — nevezük inkább tényezőnek, mintsem stratégiának — meglepő módon a szerencse: az, hogy III. Sándor fiatalabb volt ellenfeleinél, és szerencsésen el tudott menekülni I. Frigyes elől. Nem kevésbé volt fontos az, hogy III. Sándor töretlenül kitartott jogszerű fellépése mellett, mondhatni szemernyi kétsége sem volt legitim mivolta felől, és minden lehetséges fórumon sürgette a szakadás elítélését. III. Sándor hivatalnokai hatékonyabban működtek és gyorsabban reagáltak, ezáltal a keresztény világ számára kézzelfoghatóbbá vált az általa megtestesített hatalom, amelyet tovább erősített hatékony bíraskodási szervezete, a pápai delegált bírák hada, ill. az a tény, hogy ebbe a munkába széles körben be tudta vonni a helyi főpapságot is. A választásnál nemcsak annak volt jelentősége, hogy a bíborosok többsége Rolando Bandinelli mellé állt, hanem annak is, hogy a jobban képzettek csatlakoztak hozzá, és ez a minőségi mutató azután fontos szerepet játszott legátusi tevékenységük hatékonyságában. Végül, de nem utolsó sorban III. Sándor sikerében nagy szerepe volt annak, hogy kik ismerték el törvényes pápának. Míg ugyanis IV. Viktor gyakorlatilag csak a császárra számíthatott, addig III. Sándor maga mögött tudhatta — tegyük hozzá, az említett tényezők együtthatása révén — az európai uralkodók döntő többségét.

Gerald Schwedler (Universität Zürich) tanulmánya történeti áttekintést ad az ellenpápákhoz kapcsolódó emlékek tervszerű eltüntetésének, felszámolásának módozatairól (*Zur damnatio memoriae bei Gegenpäpsten. Chancen und Grenzen eines diachronen Vergleichs von Hyppolit (217–235) bis Félix V. (1439–1449) /Az ellenpápák emlékének elítélése. Egy diakrón összehasonlítás esélyei és határai Hüppolitosztól (217–235) V. Félixig (1439–1449)/*). E téma átfogó jellege miatt inkább a kötet elejére kívánkozna, jóllehet valószínűleg azért került jelenlegi helyére, mert az áttekintés záróakkordja V. Félix ellenpápa esete, és a következő tanulmányok, egy kivétellel, mind a nagy nyugati egyházszakadás korával foglalkoznak. Schwedler vitatkozik azzal a hagyományos felfogással, mely szerint az ellenpápák emlékének törlése lényegében három területet érintett: a síremlékek, építmények és egyházi alapítások tervszerű eltüntetését. Szerinte nem erről, sokkal inkább egy ellen-emlék (*Gegen-Erinnerung*) megalkotásáról van szó, amelyet csak követnek az elítélő, tagadó, semmisnek tekintő megnyilvánulások, azaz összegezve, maga az emlék elítélése (*damnatio memoriae*). Schwedler elsőként az emlékek elítélésének forгатókönyvét és főbb példáit, majd az erre épülő elméleteket, végül a megvalósítási formát vizsgálja. Ez utóbbi egyfelől magát az ellenpápa emlékének törlését (*deletio memoriae*), azaz leggyakrabban a holttest, emlékmű eltüntetését jelentette. Másodsorban egy olyan gondosan megtervezett akciót, amelynek során minden, az ellenpápa emlékét megtestesítő tárgyat nyilvánosan megsemmisítenek (leggyakrabban elégetnek), és amely rítusnak a célja a pápa törvényességének kinyilvánítása ellenfelével szemben. Harmadsorban pedig magában foglalja az ellenpápa befeketítését, negatív emlékének megalkotását a történetírásban, amelyet a retorikai *damnatio memoriae*-nek nevezhetünk.

Andreas Rehberg (Deutsches Historisches Institut in Rom) írása (*Ein 'Gegenpapst' wird kreiert. Fakten und Fiktionen in den Zeugenaussagen zur umstrittenen Wahl Urbans VI. [1378] /'Ellenpápa' választott. Tények és kitalációk a VI. Orbán vitatott megválasztásáról [1378] szőló forrásokban/*) a nagy nyugati egyházszakadás kezdetéhez tér vissza, VI. Orbán megválasztásához. A jól ismert történet egy sajátos oldalát mutatja be: miként igyekeztek a Rómában megválasztott pápa hívei sikertelenségét tényszerű és kitalált elemekkel megmagyarázni. Az egyik legfontosabb elem a rómaiak fenyegető fellépése volt, amely jó érvekként szolgált a választás törvényessége körüli aggályok megválaszolására. Ez szolgált alapul az „ellenpápa-kép” kortárs szerzőknél tetten érhető kialakulásához. Rehberg ennek megjelenését, pontosabban érvényesülését a választásra vonatkozó vizsgálati forrásokkal összevetve vizsgálja, és megállapítja, hogy a választással foglalkozó kortárs források Róma-ellenessége egy antik előzményekre visszanyúló, „hatalomvágyó Római-

ak” sztereotípiát elevenít fel. Az aktuális helyzet — az 1378-as választás — pedig kiválóan alkalmas volt e hagyomány felelevenítésére és aktualizálására, amely érdekes módon nem csak VI. Orbán híveinek, hanem ellenfele, VII. Kelemen támogatóinak retorikai eszköztárában is felbukkant.

Armand Jamme (CNRS, Université Lyon 2) e témát folytatva néhány Itália középső vidékén keletkezett korabeli forrás alapján (*Réseaux, stratégies de communication et Storytelling au début du Grand Schisme d’Occident /Kommunikációs csatornák, stratégiák, és hírverés a nagy nyugati egyházszakadás kezdetén/*) arra keres választ, hogy milyen módszerekkel igyekeztek a rivális pápák — VI. Orbán és VII. Kelemen — törvényességüket bizonyítani, milyen kommunikációs stratégiákat valósítottak meg. Lényegében mindketten egyazon történetre — magára a választásra — építették fel érvrendszerüket. Míg Kelemen elsősorban az egység és a kánonjogi feltételeknek való megfelelés jelszavával „kampányolt”, szót sem ejtve a szakadásról, addig Orbán már a kezdetektől felhasználta ellenfelével szemben, hogy nem itáliai, választása megtévesztések és hazugságok eredménye. E küzdelemben végül VI. Orbán hívei kerekedtek felül, jóllehet „győzelmüket” nem annyira az észrvek, mint inkább a kedvező érzelmi hangulat kialakítása hozta meg. Mindezt jól illusztrálja a tanulmányhoz függeléként csatolt négy (VI. Orbántól egy, VII. Kelemtől három) levél.

Patrick Zutschi (Cambridge University Library/Corpus Christi College) írásában (*Continuity and discontinuity in the chanceries of Urban VI and Clement VII /Folytonosság és törés VI. Orbán és VII. Kelemen kancelláriai gyakorlatában/*) az 1378-ban megválasztott két rivális pápa kancelláriai gyakorlatának sajátosságait vizsgálja, pontosabban azt, hogy az avignoni gyakorlathoz képest milyen esetleges változások következtek be. Kitér a két rivális pápa idején megfigyelhető változtatásokra: ezek VI. Orbánnál esetieknek tekinthetőek, míg VII. Kelemen részéről eleinte egy komolyabb reform tapintható ki. Mindkét esetben megfigyelhető a titkárok szerepének jelentős mértékű növekedése, továbbá szintén közös elem a hatalmi helyzetből adódó meghatározottság: VI. Orbán híveinek és személyzetének elpártolásával újakat volt kénytelen toborozni, ellenfele reformjait (pl. egyházi javadalmak iránti kérelmek jogcímének és fajtáinak pontosabb elkülönítése, vagy a bonyolult és zavarokat okozó többszörös dátumformulák bevezetése) pedig Avignonba költözése fékezte le. A tanulmányt két függelék egészíti ki Pierre de Monteruc pamplonai érsek (VII. Kelemen alkancellárja), ill. Renaud de Gorse, Sisteron bíborosa (VI. Orbán alkancellárja) letételéről, akik a két rivális fél kancelláriájának emblematisz figurái voltak.

Óscar Villarroel González (Universidad Complutense de Madrid) spanyol nyelvű tanulmánya (*Formas de comunicación en Castilla durante el Gran Cisma de Occidente /A kommunikáció formái Kasztíliaiban a nagy nyugati egyházszakadás idején/*) a nagy nyugati egyházszakadás eseményeinek alakulásában jelentős szerepet játszó kasztíliai udvar döntéseit meghatározó információ csatornákat vizsgálja. Arra keresi a választ, hogyan, milyen formában, csatornákon — leggyakrabban a rivális pápákhoz és uralkodói udvarokba küldött követeken — keresztül jutottak el a hírek, mekkora volt, mekkora lehetett a félreinformáltság, illetve maga az udvar milyen kommunikációs eszközöket alkalmazott céljai elérése érdekében. Bár e jelenségek között kevés koherenciát lehet még megfigyelni, és az információszerzésben nem érezhető igazán a szervezetség, ennek az időszaknak mégis kétségtelenül nagy szerepe volt a kasztíliai diplomácia kialakulásában.

Hélène Millet (CNRS, Université Paris1-LAMOP, Paris) írásában (*Autour de Télesphore de Cosenza (1386). Des précurseurs de l’histoire des antipapes et des schismes /Telesphorus Cosentinus (1386). Az ellenpápák és egyházszakadások előfutárai/*) a nagy nyugati egyházszakadásról kialakult korabeli vitairódalom egyik sajátos darabját, egy calabriai szerző, Telesphorus Cosentinus profétikus, 22 egyházszakadást bemutató művének elő- és utóéletét vizsgálja. A több változatban fennmaradt mű — egy 1396 körüli párizsi, egy 1440 körüli modenai kézirat és egy 1516-os nyomtatott kiadás alapján rekonstruált — alapszövege jól beleilleszthető a kor történeti példákkal operáló munkáinak sorába, előképei között megemlíthető Johannes von Hildesheim és Pierre Bohier egyházszakadásokat és ellenpáákat történeti visszatekintés formájában megjelenítő, és részben a skizmákat meg is okoló munkái. Telesphorus ugyanakkor nagy hatást is gyakorolt, jóllehet az ő munkáját felhasználó munkák már jelentős átalakításokat eredményeztek: többen is célzatosan használták fel proféciáit egy-egy rivális pápa érdekében, mások — a legtöbb korabeli szerző — egyszerűen kivonatolták konkrét utalás nélkül. Gondolatai olyan ismertebb szerzőknél is megjelennek, mint Pierre d’Ailly vagy Thomas Ebendorfer.

Otfried Krafft (Philipps-Universität, Marburg) írásában (*Heiligssprechungen im Schisma. Chancen und Grenzen eines Mittels der Obödienzfestigung /Szenttéavatások egyházszakadás idején. A hűség megszilárdítása eszközeként esélyei és korlátai/*) ismét egy sajátos területtel foglalko-

zik: mennyiben járult hozzá a szenttéavatás intézménye (ill. annak kezdeményezése) az egyes rivális pápák hatalmának megszilárdításához, hogyan igyekeztek azokat felhasználni hatalmuk megszilárdítására. A sort a szerző II. Ince korával kezdi (Hildesheimi Gotthard, Gérard de Brogne), majd további példákat hoz III. Sándor és III. Paszkál (Hitvalló Edwárd, Canut Lavards; Nagy Károly), ill. a nagy nyugati egyházszakadás idejéből, VII. Kelemen (V. Orbán, Pierre de Luxembourg bíboros), VI. Orbán (Árpádházi Margit, Thomas of Dover, Richard Fitz Ralph) és IX. Bonifác (Brigitta, svéd hercegnő, John of Bridlington) időszakából. Ez utóbbi pápa a búcsúengedélyeken keresztül különösen jól ki tudta használni a politikai befolyás kiterjesztésben rejlő lehetőségeket. A nyugati kereszténység belső megosztottsága egyúttal abból a szempontból is sajátosnak bizonyult, hogy a politikai-hatalmi kényszerhelyzet miatt a kérvényezők nagyobb eséllyel remélhették a szentkultusz hivatalos engedélyezését. Akármelyik oldalt nézzük tehát, közös vonás — állapítja meg a szerző —, hogy a szenttéavatások minden esetben szorosan összefüggtek a skizma politikai légkörével, a rivális pápák hatalmának kiterjesztését és megerősítését szolgálták.

A kötet tanulmányainak sorát Ursula Gießmann (Universität zu Köln) írása zárja, aki a katolikus egyház utolsó ellenpápája, V. Félix lemondásának körülményeit vizsgálja (*Die renuntiation Felix' V (1449) [V. Félix lemondása (1449)]*). Nem a jól ismert eseményeket mutatja be, hanem azt, hogy mennyiben változott meg a korábbi hercegségébe a lemondás után visszatérő Félix-Amadé helyzete, hogyan szolgálta immár *oldalköveteként* az őt lemondató pápai hatalmat. Amadé e minőségében, úgy tűnik, korábbi, ellenpapaként szintén jobbára Savoyára korlátozódó területi hatalma élt tovább, ám ezúttal a törvényes pápai hatalom „területi képviselése” formájában.

A konferencia előadásainak összegzését adó, záró tanulmánynak tekinthető írásban Heribert Müller (Goethe-Universität, Frankfurt am Main) értékelte az elhangzottakat (*Gegenpäpste – Prüfsteine universaler Autorität im Mittelalter. Zusammenfassung der Tagung [Ellenpápák – Az egyetemes hatalom próbaköve a középkorban. A konferencia összefoglalása]*). A Harald Müller által felvetett szempontrendszer alapul véve részben historiográfiai áttekintést ad az „ellenpápaság” eddigi szakirodalmáról. Kiemeli az elhangzottak alapján a főbb eredményeket: a korabeli elnevezések áttekintését (pl. *antipapa, pseudopapa, heresiarcha, schismaticus* vagy a még szemléletesebb: *bestia illa de apocalypsi*). Továbbá felhívja a figyelmet arra, milyen fontos a rivális pápák és a velük kapcsolatban álló hatalmak cselekvési formáinak, kommunikációs stratégiáinak, az ellenpápák emlékezetének, a szakadások lezárásának új szempontokon alapuló vizsgálata. Ettől azonban még továbbra is nehéz — és ez tekinthető a záró gondolatokban megfogalmazott tanulságok közül az egyik legjelentősebbnek — megfelelő fogalmat találni e jelenségre, legyen szó „ellenpápaság”-ról, „egymással küzdő”, „rivális” vagy éppen „egyszerre jelen lévő, egymással versengő pápaságokról”.

A kötetet négy, a témához kapcsolódó képi ábrázolás egészíti ki: Antonio Baldada: *De magno schismatico*, Télésphore de Cosenza: *Libellus*, a *Vaticinia de summus pontificibus*, Max Ernst: *The Antipope*. Ezt követik a kötetben megjelent előadásszövegek tartalmi összefoglalói, a kötet szerzőinek rövid bemutatása, a kötetben tárgyalt pápák és ellenpápák felsorolása, továbbá egy személy- és helynévmutató. Természetesen ez utóbbiban a német névalak a mérvadó. A felsorolás és a mutató a magyar olvasónak meglehetősen szokatlan, előbbiben az ellenpápák neve mellett sorszámuk és polgári nevük is szerepel zárójelben, az utóbbiban viszont minden egyes pápaságért harcba szállt személy – tehát valamennyi törvényes pápa és ellenfele is megkapta a „pápa” minősítést. Ez utóbbi eljárás az összegzésben is hangsúlyozott azon elgondolással állhat összefüggésben, hogy helyesebb rivális pápákról, mintsem pápákról és ellenpápákról beszélni.

A kötet egészének áttekintését követően világosan látszik, hogy a szervezők-szerkesztők célja nem az volt, hogy egyes pápaválasztási viták mikrotörténetét mutassák be, hanem az előszóban vázolt szempontok alkalmazásával a pápaság intézményének e sajátos (árny?)oldalát a maga összetettségében mutassák meg. Összességében tehát a kötet újszerűsége abban rejlik, hogy a köztörténeti események újbóli taglalása helyett előnyben részesíti az egyes pápák és ellenpápák küzdelmében megragadható kommunikációs, stratégiai, szimbolikus, intézménytörténeti elemek, a vesztés felek bukásához hozzájáruló, eddig kevésbé kutatott tényezők vizsgálatát. E tekintetben a kötet egységes, nem mutat különösebben aránytalan eltolódást egyik korszak vagy szakadás irányában sem, legfeljebb a 11. századot megelőző korszak esetében tapasztalhatjuk ezt. Szerencsésebb lett volna, ha Gerald Schwedler tanulmánya szintén egy átfogó jellegű írás mellé kerül, esetleg mindjárt Kai-Michael Sprenger társaságában, mivel ezek szorosabb egységet alkotnak. Komolyabb hiányérzetünk lehet továbbá a tekintetben, hogy a hivatali írásbeliség mellett háttérbe szorultak az elbeszélő források, amelyekben valószínűleg érdekes trendek, toposzok, stb. ra-

gadhatóak meg a „sötét oldal” képviselőivel kapcsolatban. Végül még egy fájlatlható hiány érde-mel említést: a kötetben sajnos nem minden konferencia-előadás kapott helyet, jóllehet ezek — legalábbis a kötetet záró összegzés alapján — maguk is érdekes kérdéseket vetettek fel (pl. a pá-pai hatalom kríziseként felfogható ellenpápaság, amelyet Karl-Siegbert Rehberg, vagy a skizma körüli viták sajátosságai egy szűkebb, sajátosan megosztott földrajzi környezetben, Gascogne-ban, amelyet Hugues Labarthes vetett fel). Sajnos ezek nélkül az egyes részterületeken még marad-nak fehér foltok.

Kiss Gergely

STÄDTEATLANTEN

Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa

Hrsg. von Wilfried Ehbrecht (Städteforschung, Reihe A, Bd. 80.)

Köln-Weimar, Wien, Böhlau, 2013. XLVI; 385 o.

VÁROSATLASZOK

Az atlszkészítés négy évtizede Európában

A Nemzetközi Várostörténeti Bizottság (Commission internationale pour l’histoire des villes / International Commission for the History of Towns, CIHV) 1955-ben római alakuló ülésén határozta el többek között egy európai várostörténeti atlasz sorozat kiadását. Ennek formai követelményeit hivatalosan az 1968-as oxfordi konferencián határozták meg, és 1995-ben Münsterben módosították. A kezdeti koncepció az egyes városok rövid, lényegre törő bemutatását, a 18–19. századi kataszteri térképek alapján az 1830/1840 körüli „érintetlen preindusztriális állapot” meg-rajzolását és dokumentálását, illetve az európai léptékű összehasonlíthatóságot tűzte ki célul. Az évtizedek folyamán azonban a tapasztalatok fényében a részletesebb, elemzőbb, az összehasonlít-hatóság mellett az egyedi és regionális sajátosságokat is megvilágító, valamint a 19–20. századi, tehát iparosodott állapot vizsgálatát is lehetővé tévő megoldások is születtek. A négy évtized alatt 18 ország több mint 500 városatlasza jelent meg, a jelenlegi országhatárok szerinti rendben. (Lis-tájuk a Royal Irish Academy honlapján tekinthető meg. (<http://www.ria.ie/Research/IHTA/European-Project.aspx>) (2013. január 20.)) A vállalkozásban kezdetől fogva, már a keretek megalkotásától a német jelenlét a hangsúlyos: egyrészt a nyugatnémet várostörténészek intézményi háttere volt a legerősebb, másrészt ők jelentették meg a legtöbb atlaszt (a Deutscher Städteatlas mellett hesseni, rajnai, veszfáliai sorozat is készült, ill. történeti német — porosz, sziléziai — területek egyes városainak térképeit is kiadták, 2006 óta pedig megindultak a frissített koncepciójú Deutscher Historischer Städteatlas kötetei is). A rendszerváltozás után a közép(-kelet)-európai országok is csatlakoztak, köztük Magyarország is; nálunk Sopron (2010), illetve Sátorajújhely (2011) atla-sza készült eddig el. (Jelenleg kiadáshoz közeli állapotban van Buda (1686-ig) és Kecskemét atla-sza, és OTKA-program keretében folyik Buda (1686–1848), Kőszeg, Miskolc, Pécs, Szeged és Vác feldolgozása is.) A hazai várostörténeti kutatásokat is érinti tehát az a tanulmánykötet, amely a Münsterben működő Institut für vergleichende Städtegeschichte (IStG) Städteforschung nevű kiad-ványsorozatának darabjaként jelent meg, és címe alapján az eddigi munkálatok mérlegét vonja meg.

A kötet három témakör mentén szerveződik (I. Az európai várostörténeti atlasz nemzeti kere-tek közötti megvalósítása, ennek módszertana és forráskérdései; II. A kataszteri térképek használ-hatósága a korábbi településtörténeti állapotok rekonstrukciójához; III. A várostörténeti atlaszok fel-használhatósága és összehasonlíthatósága), témakörönként 4 (az első témakörben 5) angol, illetve né-met nyelvű tanulmánnyal. Ezeket egy terjedelmes német nyelvű bevezető, egy 32 oldalas színes kép-melléklet, a vállalkozás keretei között eddig megjelent európai városi atlaszok áttekintő lajstroma, valamint egy alapos hely- és személynévmutató keretezi és teszi használhatóbbá.

Közismert, hogy az efféle áttekintő kötetnek szükségszerűen megvannak a maga szerkeze-ti és tematikai gyengéi (a szerkesztő a saját munkatársain kívül kit tudott még éppen megnyerni a vállalkozásnak; a felkért szerzők közül ki mondhatta le a tanulmányát; hogyan sikerült a finan-szírozást és a szerkesztési nehézségeket megoldani). Mindez erre a tanulmánykötetre is igaz: nem annyira mérleg vagy körkép az, amit kapunk, inkább csak szemezgetést a kérdéskörből. A bizonyítványt a Wilfried Ehbrecht által jegyzett, egyébként elég öszvér bevezető hivatott magya-rázni. Ehbrecht beszél egyrészt a munka szerkezetéről és tematikájáról — elég fantáziátlanul bő-